

Розділ 7

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

О. М. Балинська

ІМАНЕНТНІ СЕМІОТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З КАТЕГОРІЄЮ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто й систематизовано іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності.

До таких характеристик віднесено: 1) психологічні (або іманентно-індивідуальні) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) соціальні (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція. У сукупності ці семіотичні характеристики демонструють практичну цінність і прикладне призначення відповідальності.

Ключові слова: *відповідальність, правовідносини, іманентні характеристики, семіотичні властивості, прагматизм.*

Постановка проблеми. Про те, що відповідальність є суспільним атрибутом, говорять давно. Але коли, наприклад, наприкінці 70-х років ХХ ст. С. М. Братусь уважав, що «юридична відповідальність – атрибут, ознака обов'язку (курсив наш – О. Б.) на тій стадії її реалізації, коли він не виконується добровільно, навіть при бажанні зобов'язаного суб'єкта (що характерно для кримінального правопорушення), і тому застосовується державний примус» [1, с. 95], то у 90-х роках ХХ ст. науковці зазначали, що «відповідальність як багатовимірний, поліструктурний, багатосущний соціальний феномен та обов'язковий атрибут суспільних відносин (курсив наш – О. Б.), його регулятор на всіх стадіях існування суспільства вивчається різними галузями наук, головним чином, в рамках предмета кожної науки» [2, с. 5]. Проте ніхто не бачив у цьому праксео-семіотичного контексту.

Із позиції праксеології (зокрема прагматизму й утилітаризму) можна розглядати відповідальність у двох ракурсах: 1) як *іманентну*

семіотичну характеристику правовідносин; 2) як функціональну семіотичну характеристику правовідносин.

Стан дослідження. Такий поділ пов'язаний із загальноприйнятою видовою диференціацією відповідальності у праві на позитивну і негативну (М. Б. Разгільдієва), перспективну і ретроспективну (В. К. Гришук), суб'єктивну та об'єктивну (Д. П. Горчаков), особистісну та суспільну (В. М. Хомич), що за суттю відповідає ідентифікації іманентності з позитивною, перспективною, суб'єктивною, особистісною відповідальністю («відповідальність перед...»), а функціональності – з негативною, ретроспективною, об'єктивною та суспільною («відповідальність за...»).

Іманентна філософія – це суб'єктивно-ідеалістичний філософський напрям, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта [3, с. 395]. Згідно з таким підходом, відповідальність є іманентною ознакою правових відносин, тому що властива їй природі, внутрішньо притаманна їм.

Мета статті – розглянути й систематизувати іманентні семіотичні характеристики правовідносин, що пов'язані з категорію відповідальності.

Виклад основних положень. До іманентних семіотичних характеристик правовідносин, що пов'язані з категорією відповідальності, відносимо: 1) *психологічні* (назвемо їх іманентно-індивідуальними) – страх, адаптація, залежність, усвідомлення, готовність, вибір; 2) *соціальні* (або іманентно-колективні) – стимулювання, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодія, інтеграція.

Страх, попри те, що і є негативним емоційним станом, який виникає насамперед у ситуаціях, коли мотивація уникнення не може бути реалізована [4, с. 346], однак вважається однією з найсильніших людських емоцій. Саме страх за природою є найпотужнішою адаптивною властивістю людини: психологічні трансформації, що здійснюються під його впливом, змушують людину пристосовувати свою поведінку до зовнішніх обставин. Страх має здебільшого індивідуальні прояви (хоча говорять і про суспільні страхи, але в цьому випадку, на нашу думку, йдеться радше про суспільний ризик або загрозу). Семіотичні ознаки страху сконцентровані, наприклад, у фразеологічних висловах під час відтворення як візуальних супровідних ознак («у страху великі очі»), так і поведінкових («вовка боятися – в ліс не ходити»). Що стосується сфери правовідносин, то страх є первинною властивістю суб'єкта, якої він набуває впродовж процесу своєї соціалізації щоразу після першого випадку порушення якихось правил або отримання певної інформації про можливі наслідки такого порушення (страх брати

сірники без дозволу – в малій дитини, що колись обпеклася; страх користуватися транспортом – у підлітка, який колись їдучи на мопеді вчинив дорожньо-транспортну пригоду; страх дорослої людини, яка знає про можливі наслідки певного виду злочину тощо). Іншими словами, це страх відповідальності.

Страх – це найпримітивніша ознака присутності відповідальності у правових відносинах, але вона має значний ефект. Адже у відчутті страху відповідальності зосереджене припущення, що недодержання певних умов може обернутися неприємними й небезпечними наслідками. Психологи вважають, що для того, щоби погасити емоцію страху і повернути психіку у вихідний, врівноважений стан, потрібна поведінкова адаптація [5, с. 75].

Адаптація передбачає пристосування живого організму (людини) до оточення, завдяки чому підтримується нормальне функціонування цього організму за зміни зовнішніх умов, що забезпечується, зокрема, психологічними механізмами на рівні цілісної поведінки [4, с. 11]. У сфері правовідносин адаптація означає засвоєння індивідом правових норм та інших вимог оточення, соціальних стереотипів та установок, прийнятних у цьому оточенні форм поведінки, варіантів життєдіяльності тощо [6, с. 429–430]. Це, зі свого боку, відображає міжсуб'єктну правову комунікацію на всіх рівнях взаємовідносин членів соціуму (суб'єктів правовідносин) і вироблення власних варіантів поведінки. Водночас правове пристосування (адаптація) вимагає чіткої раціоналізації способу мислення та сприйняття правового оточення. Такий процес може здійснюватися двома шляхами: 1) через внутрішнє сприйняття вимог норм права виведення їх у зовнішню поведінку; 2) перенесення еталонів зовнішньої поведінки (оточення) на рівень особистого пристосування, у внутрішню спонуку. Семіоз адаптивних процесів у контексті правовідносин полягає у копіюванні поведінкових знаків інших соціальних суб'єктів («роби, як він») або діяльнісному відтворенні вербальних знаків, описаних у нормах права («роби, як треба»). Символічно ідеться про адаптивність відчуття відповідальності, що відображає рівень ефективності процесу адаптації соціального суб'єкта до умов правової дійсності. Й хоча таку правову поведінку вважають пристосовницькою, однак ефективність таких дій, однозначно, існує: адаптивність відчуття відповідальності свідчить про здатність індивіда саморегулювати власні функціональні можливості адекватно до вимог права, де найвищою формою адаптації вважається інтелект (за операційною концепцією Ж. Піаже [4, с. 11, 262]) і моральна нормативність (як чинник особистісного адаптаційного потенціалу, згідно з концепцією А. Г. Маклакова [7]). Крім цього, адаптація

передбачає «налаштування системи на умови застосування» [4, с. 11]. У правовому контексті це означає «налаштування» правової свідомості відповідно до вимог права з метою «застосування» її як основного продуцента відчуття відповідальності. Попри це, показник адаптивності є одним із основних конструктів у прогнозуванні право-придатності індивіда (придатності його правової свідомості та поведінки у певному правовому полі, за певних умов правовідносин). Адже особистісний адаптаційний потенціал прямо пов'язаний з ефективністю пристосування відчуття відповідальності до умов правової дійсності: інтелект як вища форма адаптації є запорукою вибору саме правослухняного варіанту проявлюваних зовні дій і вчинків.

Залежність має двояке значення: по-перше, це перебування під чийось впливом або чієюсь владою, підкорення чому- або кому-небудь; по-друге, це зумовленість чого-небудь певними обставинами, причинами, взаємозв'язок, взаємозумовленість [3, с. 307]. Ця характеристика властива відношенню «правовідносини – відповідальність», причому в обох значеннях: тип правовідносин залежить від відчуття відповідальності соціального суб'єкта, який перебуває під впливом соціальних (зокрема й правових) норм; водночас відповідальність у кожному окремому випадку зумовлена певними правовими обставинами. У соціальній психології відома теорія відношення, що означає «налаштованість до класифікації предметів і явищ та реакції на них з певним ступенем постійності в оцінках» [6, с. 325]. Навіть якщо відношення є гіпотетичною конструкцією (наприклад, припускаємо, що соціальний суб'єкт оцінює всіх людей за кольором шкіри і налаштований певним чином демонструвати неприязнь до тих чи інших, тобто негативно реагувати на них), воно проявляється тільки у практичних діях (вербальних висловах, грубій поведінці тощо). І тут правовідносини залежать від відчуття відповідальності соціального суб'єкта (якщо залежність відчуття відповідальності перед нормами права буде сильнішою, ніж залежність відчуття відризи чи ненависті до представників певної раси, правовідносини матимуть правослухняний характер; якщо ж залежність відчуття відповідальності виявиться слабшою або її зовсім не буде – проявляться відверто протиправні дії та вчинки). Про залежність ментального від фізіології та зовнішньої поведінки, додержуючи позицій радикального позитивізму, йшлося також у теорії біхевіоризму наприкінці XIX – початку XX ст.ст. [8]. Тобто стимули і подразники зовнішнього оточення формують мислення і поведінку соціального суб'єкта. Близькою до цього є теорія середовища І. Тена, французького філософа-позитивіста, який сформував свої погляди під впливом О. Конта. Згідно з цією теорією, психічне,

духовне, культурне і соціальне оточення ставлять людину у залежність [6, с. 435]. Іншими словами, теорія середовища визнає людину глибоко залежною від навколишнього світу, що звільняє її від будь-якої відповідальності. Соціальний суб'єкт, будучи заангажованим у сферу правовідносин, цілком залежить у прояві власних дій і вчинків від зовнішнього впливу, а тому не слід його звинувачувати у протиправності дій чи бездіяльності: таким його «зробило» середовище, у якому він перебуває і яке має нести відповідальність за його вчинки. Однак правова практика не завжди підтверджує цю теорію: не завжди правослухняність середовища передбачає правослухняність дій його членів. Особа, наділена критичним розумом, здатна протистояти злочинному впливу оточення (залежність відчуття відповідальності від правових норм) і, навпаки, душевно вбога людина може знецінити насаджувані їй право-норми (залежність відчуття відповідальності від меркантильних бажань). Іншими словами, залежність відповідальності як іманентної ознаки правовідносин може бути як негативною (залежно від певних негативних стереотипів: наприклад, негр – це раб), так і позитивною (залежно від свідомого аспекту життєдіяльності особи: негр – така ж людина, як інші). Адже феномен свідомості (зокрема правової) робить людину не прямо залежною від оточення, а здатною, навпаки, формувати своє конкретне середовище.

Усвідомлення означає осягнення розумом, свідоме сприйняття, розуміння значення, сенсу чого-небудь, осмислення, правильне оцінювання чогось [3, с. 1303]. Категорія свідомості у формуванні відчуття відповідальності виступає, мабуть, найвищою психічною даністю соціального суб'єкта; вона якісно відрізняється від інстинкту страху, мотивів залежності й бажання примітивної адаптації. У філософії, зокрема, багато мислителів вважають свідомість функцією сукупності органів чуття або функцією буття-у-світі, турботи (екзистенціалізм), іноді її характеризують як функцію дії (прагматизм) [6, с. 498]. Ефективність усвідомлення відповідальності у контексті правовідносин більш ніж очевидна. Лише свідоме визнання норм права сприяє прояву істинно правослухняної поведінки. Адже формальне виконання нормативно-правових вимог, за умови відсутності свідомого «підтвердження», може призвести до зміщення ціннісних орієнтирів у бік, протилежний від соціально значущих. На відміну від позитивістської позиції механістичності додержання правових норм, правовідносини підтверджують природну необхідність визнання цих норм свідомістю. Психологи трактують свідомість як вищу інтегруючу форму психіки, що базується на використанні мови [4, с. 334], крім того, наголошують, що найбільш ефективним є засвоєння усталених вербальних композицій,

образів, символів, знаків. Отже, знакове відтворення у правосвідомості правової дійсності завдяки загальній логічній класифікації таких знаків на позитивні й негативні формує у соціального суб'єкта відчуття відповідальності, а усвідомлене таке відчуття через закладені у правовій свідомості ідеали стає однією із детермінантів подальших правовідносин з іншими. Відтак усвідомлення відчуття відповідальності стає внутрішньою характеристикою правовідносин, передбачаючи готовність соціального суб'єкта додержувати встановлених зразків просоціальної (проправової, тобто правослухняної) поведінки.

Готовність передбачає завершення необхідних приготувань; доведення до придатності для використання або споживання; набуття досвіду, досягнення певної майстерності; бажання зробити що-небудь [3, с. 194]. У контексті правовідносин, очевидно, йдеться про готовність до певних дій, а це вже форма установки, що характеризується спрямованістю на виконання тієї чи іншої дії [4, с. 96]. Готовність до відповідальності потребує наявності певних знань про встановлені норми права, певних навиків зіставляти правові поняття і явища; крім цього, передбачає готовність до протидії перешкодам, що виникають у процесі виконання правослухняних дій, тобто протиправним учинкам. Готовність до відповідальності власне вже є знаковим поняттям правовідносин, що є характерною властивістю певним чином діяти; це впевненість у правильності громадянської позиції, такий стан свідомості соціального суб'єкта, що виступає методологічним підґрунтям для прийняття адекватних рішень в управлінні своєю поведінкою. Готовність як психологічна установка є цілісним станом соціального суб'єкта, сформованим під впливом його свобідної волі. Теорія свобідної волі встановлює межу між можливістю чинити так, як хочеться, та відчуттям обов'язку [6, с. 406]; в нашому контексті на місці обов'язку можна поставити відповідальність. Наявність у людини свобідної волі вирізняє її у соціумі: «...свобідна і непогамовна воля дає їй духовну потенцію» [9, с. 426]. Свобідна воля, будучи необмеженою за суттю, робить людей відповідальними за все те, що вони дозволяють робити собі й іншим стосовно себе та оточення. Воля – «одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки» [3, с. 157]. Тобто воля є одним із засобів формування відчуття відповідальності. Волю можна вважати сукупністю емоцій, цілеспрямовано зорієнтованих на свідому готовність діяти. У правовідносинах основне значення у вольових актах належить правосвідомості, яка, зі свого боку, забезпечує формування правових потреб і «підказує» вибір мотиваційного рішення у правовій ситуації. Додержуючи методології

«діяльнісної психології» А. Леонтьєва, можемо зазначити, що правова воля передбачає здатність соціального суб'єкта здійснювати свідомий контроль над правовою поведінкою; причому ця здатність набувається у процесі правової соціалізації і дає правосвідомості додаткові мотиваційні властивості. «За рахунок контролю людина набуває можливість діяти всупереч сильній мотивації та/або ігнорувати сильні емоційні переживання» [10, с. 70]. Це стосується протиправної мотивації. Адже, щоб соціальний суб'єкт міг провадити правослухняну поведінку, необхідно, щоб його воля була спроможною протиставити протиправним мотивам стійку правослухняну зорієнтованість; іншими словами, необхідно сформувати свідомий контроль за безпосередньою поведінкою через засвоєння певних правил правослухняної поведінки. Лише за умови сильного правослухняно зорієнтованого емоційного конструкту воля набуває характеристики «свобідності». Свобідна воля дає змогу людині вільного правового вибору.

Вибір передбачає вирізнення чого-небудь за якимись ознаками, відокремлення від інших об'єктів; визначення чогось зручним, придатним; надання переваги чому-небудь, вважаючи кращим; а також можливість робити це [3, с. 68]. Соціальний суб'єкт реалізує власну свободну волю через вільний вибір певного типу поведінки. Теорія вибору (або, як її по-іншому називають, етика свободи) вчить оцінювати кожен ситуацію, щоб зробити можливі подальші дії і вчинки правильними з позицій моралі та права [6, с. 545].

Можливість (або потреба) вибору сприяє прояву оцінювальної доміанти, а отже, зумовлена відчуттям відповідальності. Соціальний суб'єкт завжди має можливість вибору, але не завжди має потребу в цьому. Вибір, здійснений соціальним суб'єктом, можна вважати його самовизначенням, що, зі свого боку, є діяльним (поведінково проявленим) вирішенням ситуації. Категорія самовизначення у значенні «здійснення вибору» стосується також правовідносин і ставлення їх суб'єктів до предмета вибору. Теорію вибору у сфері правовідносин можна, на нашу думку, пов'язати з егалітарною функцією права, що означає його здатність наділяти всіх громадян рівною мірою свободи і прав у їхньому соціальному житті і діяльності. Тобто через дозвіл усвідомлювати власну соціально-правову повноцінність перед законом і суспільством право делегує кожному правоздатному громадянину можливість вибирати і користуватися однаковими юридичними повноваженнями, але водночас застерігає про відповідальність такого вибору. Вибір – це не властивість відповідальності, а її субстанція; за кожним окремим вибором стоїть окремий прояв відповідальності; вибір зумовлює відповідальність, а отже і правовідносини. Тому вибір

можна вважати найвідповідальнішою іманентно притаманною знаковою характеристикою правових відносин.

Ці психологічні характеристики правовідносин пов'язані зі соціальними (або іманентно-колективними), до яких ми віднесли стимул, ціннісні установки, необхідність, компроміс, взаємодію та інтеграцію.

Стимул – це спонукальна причина до здійснення чогось, заохочення; подразник, який спричиняє реакцію [3, с. 1195]. Процес сприйняття соціальним суб'єктом інформації, що надходить із правової дійсності (як вертикально – правові норми і вимоги, так і горизонтально – правові ситуації, що потрібно вирішити), супроводжується дією перцептивних стимулів через соціальні та особистісні чинники. До таких можна віднести: внутрішню і зовнішню мотивацію правових дій і вчинків; професійні, морально-етичні, культурні та інші установки; сподівання, пов'язані з вирішенням професійних завдань; вплив правового оточення, колективу, сім'ї тощо. Всі сформовані цінності і потреби виступають як організаційні чинники під час сприйняття правової інформації, що надалі трансформується у регулятивну основу правослужняної поведінки.

Правовий знак «стимул до відповідальності» формується у кожного соціального суб'єкта окремо, але тільки у соціальному середовищі, тобто коли він має змогу отримати цей стимул від когось іншого як допуск до бажаних для нього правових відносин, у процесі правових відносин або внаслідок них. Стимул і мотивація виконують провідну роль у формуванні поведінки і контролі за нею. Мотивація поведінки соціального суб'єкта залежить від його індивідуальних потреб і цілей, ефекту когнітивного дисонансу і значення стимулу до правослужняної поведінки. Якщо адаптувати мотиваційний підхід, скажімо, до сфери правовідносин і зосередити увагу на такому знаковому аспекті, як правозахист, то можна виділити декілька характерних ознак професійних мотивів працівника правоохоронних органів. До таких, на нашу думку, належать: енергетичний потенціал, що активізує професійну діяльність; чітке орієнтування на певну мету (захист прав і свобод); селективна психічна увага, зосереджена на певному виді подразників-стимулів (факти, події, дії, вчинки, що стосуються вирішуваної ситуації); морально-психологічна готовність до типового реагування з боку правового оточення (небажання сприяти вирішенню правових конфліктів, надмірна зацікавленість інформацією з обмеженим доступом тощо); реалізація правоохоронних функцій для досягнення мети (вирішення правової ситуації чи конфлікту) або для заміни сильнішою мотивацією. Ці мотиви у сукупності є стимулювальною основою для формування і прояву правослужняної поведінки, адже вони активізують

психічну готовність до відповідальності за виконання дій у контексті право-норм.

Ціннісні установки – різноманітні духовні орієнтації думки та волевиявлення, сподівання, надії чи побоювання, схильності, переконання, пристрасті та застереження, що визначає не тільки наше ставлення до певного предмета, події, факту, думки, справи, особи і т. д., а й насамперед те, у якому вигляді вони нам безпосередньо видаються, тобто те, як вони реалізуються у світі нашого сприйняття [6, с. 469]. Установка на відповідальність у правовідносинах може бути зумовлена внутрішніми чинниками соціального суб'єкта (потребами, спрямуванням уваги та ін.) або певними моментами зовнішнього світу (суб'єктивні й об'єктивні чинники правової дійсності). Окремої уваги заслуговують установки, що сформовані на основі попереднього досвіду індивіда і мають тенденцію до збереження впродовж тривалого часу (до таких належать установки дружби чи ворожості, шани чи зневаги, довіри чи застереження тощо). На відміну від мотиву і стимулу, що є порівняно динамічними цільовими спонуками, установка вирізняється стійкістю поглядів та уявлень. Вона не лише спонукає, а й готує соціального суб'єкта до певних дій. Морально-правові установки є набагато складнішою організацією відповідальності, ніж мотиви. Виділяють емоційні, смислові та поведінкові аспекти налаштування індивіда до сприйняття і реагування щодо різноманітних правових об'єктів і ситуацій. Ці складові у психології об'єднують у поняття «атитюд» (від фр. attitude – поза), що означає «форму психічної активності, яка передбачає готовність до виконання певної дії» [4, с. 34]. Наприклад, у правоохоронця атитюд формується на основі власного досвіду, набутого в процесі професійної діяльності; за допомогою цього досвіду правовий світогляд здійснює управлінський вплив на реагування працівника ОВС щодо всіх об'єктів і ситуацій правової дійсності, у якій він перебуває. Правовий атитюд координує і продукує правомірний тип поведінки і готовність до відповідальності. Крім цього, близькою до поняття установки є інтенція як намір, тенденція, прагнення, спрямування свідомості, мислення на певний предмет [6, с. 183]. Власне інтенціональність відповідальності є однією з найважливіших характеристик правових відносин, що полягає у соціальній спрямованості всіх цих категорій. Відповідальність соціального суб'єкта виступає сукупністю функціональних аперцепцій (усвідомленого сприйняття) в умовах опосередкованості правової комунікації, включеної у контекст міжсуб'єктних правовідносин. Тільки через цю опосередкованість можлива інтенціональна діяльність право-суб'єктів як поведінкова інтерпретація функціонування права.

Необхідність (як філософська категорія) виражає об'єктивні зв'язки матеріального світу [6, с. 296], що за суттю означає потребу в чомусь. Необхідність відповідальності у правовідносинах беззаперечна і вкрай важлива, особливо коли йдеться про соціальну необхідність, колективну потребу, що свідчить про її всезагальну значущість. Необхідність безпосередньо пов'язана з категорією можливості: «необхідність однієї речі є одночасно можливістю, принаймні, для певної іншої речі, ... необхідність відноситься до можливості як визначене (задане) буття – до наявного буття» [6, с. 296]. Необхідною можна вважати річ, позицію чи властивість, що не може бути замінено нічим іншим; необхідним є те явище, що неодмінно має настати чи відбутися за певних заданих обставин. Тобто необхідність відповідальності зумовлена природою правовідносин, бо ніщо інше її замінити не може (позиція, так би мовити, без зайвих коментарів).

Компроміс (як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними уступками, поступка заради досягнення мети [3, с. 446]) є однією з іманентно-колективних властивостей правових відносин, бо реалізується саме у соціумі, за наявності хоча би двох суб'єктів, адже передбачає безпосередню взаємодію. Відповідальність певною мірою є також компромісом у вирішенні правових конфліктів. Наприклад, держава, не маючи змоги повністю відновити попередній стан речей правової дійсності (повернути життя вбитому чи здоров'я покаліченому, відбудувати зруйноване чи понівечене, надати товарний вигляд зіпсутому і т. д.), попри максимально можливі компенсацію та відшкодування, позбавляє винного певних благ (конфіскує майно, обмежує вільне пересування, призначає штрафні роботи тощо). А потерпілий, зі свого боку, не маючи іншого вибору, погоджується на певне відшкодування, заміну, повернення, покриття витрати чи навіть втрати, усунення незручностей, відновлення порушених прав та ін. Відтак відповідальність стає своєрідним компромісом у врегулюванні порушеної соціально-правової гармонії.

Взаємодія як характеристика правовідносин виникає з усіх попередньо описаних, бо передбачає взаємний зв'язок між суб'єктами у дії, погодження у цих діях, взаємний вплив, що може зумовити навіть взаємні зміни у взаємодіючих суб'єктів чи об'єктів. У філософії І. Канта ця категорія розглядалася як відношення, що породжує єдність речей і процесів чуттєвого світу [6, с. 66]. Тобто взаємодія як колективна характеристика правовідносин аналогічна до індивідуальної характеристики залежності. Через цю характеристику відповідальність можна назвати каузальною (причинно-наслідковою) закономірною ознакою правовідносин. Взаємодія охоплює не тільки суб'єктів, а й супутні

причини, обставини, умови, впливи, підстави, наслідки. Принципу каузальності приділено багато уваги у наукових дослідженнях (від Демокріта до новітньої фізики), і юриспруденція не є винятком, однак у контексті взаємодії соціальних суб'єктів як соціальної властивості правовідносин важливим є те, що така взаємодія може набувати різних форм: взаємодія, що зорієнтована на створення чогось нового (наприклад, шлюб для створення нового соціального суб'єкта – сім'ї); взаємодія, спрямована на зміну і перетворення (наприклад, усиновлення зі зміною правового статусу всіх причетних до цього суб'єктів); взаємодія задля розвитку (наприклад, угода про надання освітніх послуг для інтелектуального та професійного розвитку одного зі суб'єктів відносин) і т. д. Залежно від типу взаємодії формується і тип відповідальності в межах правовідносин; по суті взаємодія слугує основою, встановлює умови, формує підстави для відповідальності, а отже і правових відносин.

Інтеграція (як процес чи дія, що має результатом цілісність, об'єднання, поєднання, відновлення єдності [6, с. 181]) стосовно відповідальності більше характерна як доцільне цілеспрямоване об'єднання та координація дій різних частин цілісної системи правовідносин. І тут ідеться не тільки про дії соціальних суб'єктів, а й усіх елементів правової дійсності – дій, подій, фактів, явищ, об'єктів, суб'єктів, обставин, умов і т. д. Тільки за умови інтегрованого врахування цих складових як цілісності можна говорити про об'єктивність відповідальності та адекватність її правовідносинам. У цьому випадку правовідносини виступають соціальним конгломератом, що механічно й метафізично поєднує однорідні (що стосуються одного правовипадку) чинники в цілісне системне відношення. Інтеграційний підхід до розуміння відповідальності та правовідносин загалом дає змогу розглядати цілісно концепти і категорії, які у розпорошеному стані не мають соціального значення. Правовідносини також є інтеграцією певних елементів. Крім цього, інтеграція аналогічних право-випадків необхідна для типізації та уніфікації відповідальності в межах однотипних правовідносин. Тобто інтеграція є одночасно ознакою, чинником, процесом і підставою відповідальності з метою інтегрування й координації правовідносин як цілісності.

Висновки. Отже, юридична відповідальність апіорі наділена специфічною соціальною знаковістю, суспільним символізмом. Вона є іманентною семіотичною характеристикою будь-яких правовідносин, що ґрунтується на індивідуальних психологічних особливостях соціальних суб'єктів – відчутті страху, потребі адаптації, соціальному узалежненні, свідомому виборі й готовності прийняти встановлені

норми, а також колективних соціально зумовлених чинниках – стимулюванні правослужняності, формуванні загальнолюдських цінностей і необхідності їх додержання, пошуку компромісу в процесі постійної взаємодії та об'єднання у правову спільноту. У сукупності всі ці семиотичні характеристики відповідальності демонструють її практичну цінність і прикладне призначення, доводять, що відповідальність як правове явище і поняття ґрунтується на принципах соціального й водночас індивідуального прагматизму й утилітаризму.

1. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: очерк теории / С. Н. Братусь. – М.: Юрид. л-ра, 1976. – 215 с.

2. Агеева Е. А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально-правовой аспект) / Е. А. Агеева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 142 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусл. – К.; Ірпінь: ВТ «Перун», 2004. – 1440 с.

4. Кондаков И. М. Психологический иллюстрированный словарь / И. М. Кондаков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.

5. Немов Р. Психология: в 3 кн. / Р. Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 688 с.

6. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с.

7. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 16–25.

8. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 704 с.

9. Тойнбі А. Дослідження історії: у 2-х т. / А. Тойнбі; пер. з англ. В. Шовкуна. – Т. 1. – К.: Основи, 1995. – 614 с.

10. Леонтьев А. Воля / А. Леонтьев // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1993. – № 2. – С. 69–75.

Балинская О. М. Имманентные семиотические характеристики правоотношений, связанные с категорией ответственности

Рассмотрены и систематизированы имманентные семиотические характеристики правоотношений, связанные с категорией ответственности. К таким характеристикам отнесены: 1) психологические (или имманентно-индивидуальные) – страх, адаптация, зависимость, осознание, готовность, выбор; 2) социальные (или имманентно-коллективные) – стимулирование, ценностные установки, необходимость, компромисс, взаимодействие, интеграция. В совокупности эти семиотические характеристики демонстрируют практическую ценность и прикладное назначение ответственности.

Ключевые слова: *ответственность, правоотношения, имманентные характеристики, семиотические свойства, прагматизм.*

Balynska O. M. Immanent Semiotic Characteristic of Legal Relationships Associated with Category of Liability

Legal responsibility a priori is endowed with specific social meaning and public symbolism. From the position of praxeology (including pragmatism and utilitarianism) responsibility can be considered in two perspectives: 1) as an inherent semiotic characteristic of relationships; 2) as a functional semiotic characteristic of legal relations.

Such division is associated with common specific differentiation of judicial liability into positive and negative, prospective and retrospective, subjective and objective, personal and social, which in essence corresponds to identification of immanence with positive, long-term, subjective, personal liability («responsibility to ...») and functionality – with negative, retrospective, objective and public («responsible for ...»).

This article considers and systematizes the inherent semiotic characteristic of relationships connected with the category of responsibility. These characteristics are based, in particular, on individual psychological features of social subjects – the sense of fear, need of adaptation, social dependence, conscious choice and readiness to accept the established norms and on the collective social factors – the stimulation of legal awareness, formation of human values and the need for their compliance, the seek for a compromise in the process of constant interaction and unification into the legal community.

Taken together, these semiotic characteristics of liability confirm that it is considered to be an inherent feature of legal relations, characteristic of their nature and inner meaning and demonstrate its practical value and purposes, proving that responsibility as a legal phenomenon and concepts is based on the principles of social and yet individual pragmatism and utilitarianism.

Key words: *responsibility, legal, inherent characteristics, semiotic properties, pragmatism.*

Стаття надійшла 21 квітня 2015 р.

УДК 340.12

С. О. Моїсєнкова

СТАНОВЛЕННЯ АНТРОПОЛОГІЇ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

Проаналізовано процес становлення і розвитку антропологічно-правового знання у працях мислителів від античності і до наших днів. Зауважено, що становлення антропології права як філософсько-правової науки – тривалий процес, зумовлений історичними, суспільно-політичними умовами та розвитком наукового знання. Окреслено різні наукові точки зору щодо часу виникнення антропології права, етапів її розвитку. Розглянуто розбіжності